चतुर्थः पाठः

'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' न केवलं महाकविकालिदासस्य एव अपितु संस्कृतसाहित्यस्यापि सर्वश्रेष्ठा रचना अस्ति। यथा च केनापि कविना कथितम्–

'काव्येषु नाटकं रम्यं, तत्र रम्या शकुन्तला।'

प्रस्तुतनाट्यांशः शाकुन्तलस्य सप्तमाङ्कात् उद्धृतः सम्पादितांश अस्ति। दानवैः सह कृते युद्धे इन्द्रस्य विजयानन्तरं इन्द्रपुरी-अमरावतीतः प्रत्यागच्छन् राजा दुष्यन्तः मार्गे महर्षिमारीचस्य आश्रमे विश्रामं करोति। तत्र बालकस्य सर्वदमनस्य सिंहशिशुक्रीडां व्यवहारचञ्चलतां च दृष्ट्वा तस्य मनसि बालकं प्रति स्वाभाविकम् आकर्षणम् उत्पन्नं भवति। शनैः शनैः, वार्तालाप प्रसंगेन तस्य विश्वासः भवति यत् सर्वदमनः तस्य पुत्र एव। इत्थं कविना अस्मिन् दृश्ये बालकस्य चापल्यं दुष्यन्तस्य च वात्सल्यम् अतीव मनमोहकतया वर्णितम् अस्ति।

जृम्भस्व सिंह! दन्तांस्ते गणयिष्ये

(नेपथ्ये)

मा खलु चापलं कुरु। कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम्?

राजा – (कर्णं दत्वा) अभूमिः इयम् अविनयस्य। को नु खल्वेषः निषिध्यते? (शब्दानुसारेण अवलोक्य) (सविस्मयम्) अये, को नु खलु अयम् अनुबध्यमानः तपस्विनीभ्याम् अबालसत्त्वो बालः?

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम्।
प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति।।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां सह बालः)

बालः – जृम्भस्व सिंह! दन्तांस्ते गणयिष्ये।

प्रथमा – अविनीत, किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि? हन्त, वर्धते ते संरम्भः। स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि।

द्वितीया – एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयिष्यति यदि तस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि।

बालः – (सस्मितम्) अहो, बलीयः खलु भीतोऽस्मि! (इत्यधरं दर्शयति)

प्रथमा – वत्स एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च। अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि।

बालः – कुत्र? देह्येतत्। (इति हस्तं प्रसारयति)

द्वितीया - सुव्रते, न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्। गच्छ त्वम् मदीये उटजे मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति, तमस्योपहर।

प्रथमा - तथा। (इति निष्क्रान्ता)

बालः - अनेनैव तावत् क्रीडयिष्यामि। (इति तापसीं विलोक्य हसति)

तापसी - भवतु, न मामयं गणयति। (पार्श्वमवलोक्य) कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम्? (राजानमवलोक्य) भद्रमुख, एहि तावत्! मोचयानेन डिम्भलीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम्!

राजा - उपगम्य। (सस्मितम्) अयि भो महर्षिपुत्र!

तापसी - भद्रमुख! न खल्वयमृषिकुमारः।

राजा - आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति। स्थान-प्रत्ययात्तु वयमेवंतर्किणः।
(इति यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठति)

राजा - (बालकमुपलालयन्) न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य व्यपदेशः?

तापसी - पुरुवंशः।

राजा - (आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम? (प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः।

तापसी - यथा भद्रमुखो भणति। अप्सरःसंबन्धेनास्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता।

राजा - (अपवार्य) हन्त, द्वितीयमिदमाशाजननम्। (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी?

तापसी - कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चिन्तयिष्यति?

राजा - (स्वगतम्) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति। यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि? अथवा अनार्यः परदारव्यवहारः।
(प्रविश्य मृण्मयूरहस्ता)

तापसी - सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व!

बालः - (सदृष्टिक्षेपम्) कुत्र वा मम माता?

उभे - नाम सादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः।

द्वितीया - वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितोऽसि।

राजा - (आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या। सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि।

बालः - मातः! रोचते मे एष भद्रमयूरः। (इति क्रीडनकमादत्ते)

प्रथमा - (विलोक्य, सोद्वेगम्) अहो, रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न दृश्यते।

राजा - अलमावेगेन। नन्विदमस्य सिंहशावकविमर्दात् परिभ्रष्टम्। (इत्यादातुमिच्छति)

उभे - मा खल्वेतदवलम्ब्य! कथं? गृहीतमनेन? (इति विस्मयाद् परस्परमवलोकयतः।)

राजा - किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः?

प्रथमा - शृणोतु महाराजः! एषाऽपराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता। एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वाऽपरो भूमिपतितां न गृह्णाति।

राजा – अथ गृह्णाति?

प्रथमा – ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति।

राजा – भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया?

उभे – अनेकशः।

राजा – (सहर्षम् आत्मगतम्) कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि? (इति बालं परिष्वजते।)

बालः – मुञ्च माम्। यावन्मातुः सकाशं गमिष्यामि।

राजा – पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्द्रिष्यसि।

बालः – मम खलु तातो दुष्यन्तः। न त्वम्।

राजा – (सस्मितम्) एष विवाद एव प्रत्याययति।

पदच्छेदः

अभूमिरियमविनयस्य–अभूमिः+इयम्+अविनयस्य, **मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम्**– मातुः+आमर्द+क्लिष्ट+ केसरम्, **नोऽपत्यनिर्विशेषाणि**– नः+अपत्य+निर्विशेषाणि, **मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति**– मृत्तिका+मयूरः+तिष्ठति, **तमस्योपहर**– तम्+अस्य+उपहर, **मामयं**– माम्+अयम्, **पार्श्वमवलोक्य**– पार्श्वम्+अवलोक्य, **खल्वयमृषिकुमारः**– खलु+अयम्+ऋषिकुमारः, **चेष्टितमेवास्य**– चेष्टितम्+एव+अस्य, **प्रत्ययात्तु**– प्रत्ययात्+तु, **यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठति**– यथा+अभ्यर्थितम्+अनुतिष्ठति, **चेन्मुनिकुमारोऽयम्**– चेत्+मुनिकुमारः+अयम्, **कथमेकान्वयो**– कथम्+एक+अन्वयः, **अप्सरःसम्बन्धेनास्य**– अप्सरः+सम्बन्धेन+अस्य, **द्वितीयमिदमाशाजननम्**– द्वितीयम्+इदम्+आशाजननम्, **किमाख्यस्य**– किम्+आख्यस्य, **शकुन्तलेत्यस्य**– शकुन्तला+इति+अस्य, **क्रीडनकमादत्ते**– क्रीडनकम्+आदत्ते, **अलमावेगेन**– अलम्+आवेगेन, **नन्विदमस्य**– ननु+इदम्+अस्य, **इत्यादातुमिच्छति**– इति+आदातुम्+इच्छति, **खल्वेतदवलम्ब्य**– खलु+एतद्+अवलम्ब्य, **ततस्तं**– ततः+तम्, **कदाचिदस्याः** – कदाचिद्+अस्याः।

सन्धि-विच्छेदः

खल्वेषः– खलु+एषः, **दन्तांस्ते**– दन्तान्+ते, **भीतोऽस्मि**– भीतः+अस्मि, **इत्यधरं**– इति+अधरम्, **देह्येतत्**– देहि+एतत्, **मार्कण्डेयस्यर्षिकुमारस्य**– मार्कण्डेयस्य+ऋषिकुमारस्य, **अनेनैव**– अनेन+एव, **मोचयानेन**– मोचय+अनेन, **कोऽस्य**– कः+अस्य, **जनन्यत्र**– जननी+अत्र, **देवगुरोस्तपोवने**– देवगुरोः+तपोवने, **कस्तस्य**– कः+तस्य, **पश्येति**– पश्य+इति, **मातुराख्या**– मातुः+आख्या, **नामौषधिरस्य**– नाम+औषधिः+अस्य, **मातापितरावात्मानम्**– मातापितरौ+आत्मानम्, **सहैव**– सह+एव।

समासः

अर्धपीतस्तनम्– अर्धम् असम्पूर्णं पीतः स्तनः येन स, तम्, **आमर्दक्लिष्टकेसरम्**– आमर्देन बलाद् आकर्षणजनितावेगेन क्लिष्टा इतस्ततः विक्षिप्ताः केसराः स्कन्धबालाः यस्य तम्, **सिंहशिशुं**– सिंहस्य

शिशुः तम्।

कठिन-शब्दार्थाः

मा — न। **चापलम्** — चञ्चलताम्। **प्रकृतिम्** — स्वभावम्। **अभूमिः**- अनुचितं स्थानम्। **अविनयस्य** — चञ्चलतायाः। **निषिध्यते** — निवार्यते। **अवलोक्य** — दृष्ट्वा, **सविस्मयम्** — आश्चर्येण सह। **अनुबध्यमानः** — अनुसरणं कृत्वा अवरुध्यमानः। **अबालसत्वः** — असाधारण-शक्तिसम्पन्नः। **अर्धपीतस्तनम्** — येन स्वमातुः दुग्धम् अर्धम् एव पीतम्। **आमर्दक्लिष्टकेसरम्** — आकर्षणेन अस्तव्यस्त-केशम्। **बलात्कारेण** — बलपूर्वकम्। **कर्षति** — आकर्षति/खींचता है। **यथानिर्दिष्टकर्मा** — पूर्वोक्त-कार्य-संलग्नः। **अविनीत** — विनयरहित। **नः** — अस्माकम्। **अपत्यनिर्विशेषाणि** — सन्तानतुल्यानि। **सत्वानि** — प्राणिनः, **विप्रकरोषि**— तुदसि (परेशान कर रहे हो)। **हन्त** — ओह (अव्यय)। **संरम्भः** — क्रोधः। **स्थाने** — उचितमेव। **कृतनामधेयः** — नामयुक्तः। **केसरिणी** — सिंही। **लङ्घयिष्यति** — आक्रमणं करिष्यति। **मुञ्चसि**- त्यजसि। **बलीयः** — अत्यधिकम्। **अधरम्** — ओष्ठम्। **बालमृगेन्द्रम्** — सिंहशिशुम्। **शक्यः** — समर्थः। **वाचामात्रेण** — वाणीमात्रेण। **मदीये** — मम। **उटजे** — कुटीरे। **उपहर** — आनय। **पार्श्वम्** — निकटम्। **एहि** — आगच्छ। **डिम्भलीलया** — बालक्रीडया। **बाध्यमानम्** — पीड्यमानम्। **चेष्टितम्** — क्रियाकलापम्। **स्थानप्रत्ययात्** — स्थानस्य विश्वासात्। **तर्किणः** - चिन्तयन्तः। **यथाभ्यर्थितम्** — यथा-इच्छितम्। **अनुतिष्ठति** — करोति। **चेत्** — यदि। **व्यपदेशः** — वंशः। **अन्वयः** — वंशः, **आत्मगत्या** — स्वेच्छया। **विषयः** — देशः, स्थानम्। **अपवार्य** — मुखम् अपसार्य। **आशाजननम्** — आशाप्रदम्। **किमाख्यस्य** — किं नाम्नः। **धर्मदारपरित्यागिनः** — धर्मपत्न्याः परित्यागिनः। **संकीर्तयितुम्** — उच्चारयितुम्। **अनार्यः** - अशिष्टाचारः, **परदारव्यवहारः** — परस्त्रीचर्चा। **शकुन्तलावण्यम्** — पक्षिणः सौन्दर्यम्। **रम्यत्वम्** — सौन्दर्यम्। **मातुराख्या** — मातुः नाम। **नामधेयसादृश्यानि** — नाम्नःसमानताः। **आदत्ते** — गृह्णाति। **रक्षाकरण्डकम्** — रक्षार्थम् अभिमन्त्रितम् औषधि-सूत्रम्। **परिभ्रष्टम्** — पतितम्। **आदातुम्** — उत्थापयितुम्। **जातकर्मसमये** — संस्कारविशेषसमये। **वर्जयित्वा** — त्यक्त्वा। **विक्रिया** — प्रतिक्रिया। **अनेकशः** — अनेकवारम्। **परिष्वजते** — आलिङ्गनं करोति। **सकाशम्** — निकटम्। **प्रत्याययति** — विश्वासमुत्पादयति।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. बालकः सिंहशिशोः किं गणयितुम् इच्छति —

(क) केशान् (ख) नखान्

(ग) दन्तान् (घ) पादान् ( )

२. बालकस्य किं नाम आसीत्?

(क) रिपुदमनः (ख) दुष्टदमनः

(ग) अरिदमनः (घ) सर्वदमनः ( )

३. तापसी कस्य क्रीडनकम् आनेतुं गच्छति —

(क) मारीचस्य (ख) सर्वदमनस्य

(ग) मार्कण्डेयस्य (घ) दुष्यन्तस्य

४. जातकर्मसमये क: बालकाय अपराजिता-नामौषधिं ददाति?

(क) दुष्यन्त: (ख) मारीच:

(ग) शकुन्तला (घ) मार्कण्डेय: ( )

५. तापसी केन पदार्थेन निर्मितं मयूरम् आनयति?

(क) स्वर्णनिर्मितम् (ख) ताम्रनिर्मितम्

(ग) काष्ठनिर्मितम् (घ) मृत्तिकानिर्मितम् ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्ना:

१. बालक: कस्य वंशस्य आसीत्?

२. सर्वदमनस्य मणिबन्धे किम् आबद्धम् आसीत्?

३. बालकस्य पितु: किं नाम आसीत्?

४. बालक: सर्वदमन: कस्य सकाशं गन्तुम् इच्छति?

निबन्धात्मक-प्रश्ना:

१. 'अनार्य: परदारव्यवहार:' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत।

२. बालकस्य सर्वदमनस्य रक्षाकरण्डकस्य कीदृशी विशेषता आसीत्?

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्ना:

१. (ग) २. (घ) ३. (ग) ४. (ख) ५. (घ)

लघूत्तरात्मक-प्रश्ना:

१. पुरुवंशस्य २. रक्षाकरण्डकम् ३. दुष्यन्त: ४. मातु: सकाशम्।

व्याकरणात्मक-प्रश्ना:

१. निम्नलिखितानां पदानां सन्धिं कुरुत —

(क) खलु+अयम् ....

(ख) क:+अस्य ....

(ग) एक+अन्वय: ....

(घ) मृग+इन्द्रम् ....

(ङ) सह+एव ....

२. निम्नलिखितानां पदानां प्रकृति-प्रत्ययं निर्दिशत —

पदम्	**प्रकृतिः**	+	**प्रत्ययः**
(क) रम्यत्वम्	....	+	....
(ख) केसरिणी	....	+	....
(ग) जनता	....	+	....
(घ) अपराजिता	....	+	....

३. निम्नलिखितानां पदानां वाक्ये प्रयोगं कुरुत —

(क) बालः ....

(ख) अपत्यः ....

(ग) विषयः (देशः) ....

(घ) सर्पः ....

४. निम्नलिखितानां पदानां समासः विधेयः —

विग्रहः	**समस्त पदम्**
(क) माता च पिता च	....
(ख) रामश्च कृष्णश्च	....
(ग) राजा चासौ ऋषिः च	....
(घ) उद्वेगेन सहितम्	....